

Zsoldos Attila: Magyarok és szlávok az Árpád-kori Magyar Királyságban Megye, dukátus, erdőispánság

Az Árpád-kor, amely kifejezés alatt az alábbiakban — sokkal inkább gyakorlati, semmint elvi szempontokat követve — a 997-től az 1301-ig eltelt időszakot értjük, túlságosan hosszú és eseménydús ahhoz, hogy a rendelkezésre álló terjedelemben kísérletet tehetnénk a korszak minden fontos jelenségének akár csak vázlatos bemutatására is. Erre még akkor sem nyílik mód, ha kizárólag a mai magyar és szlovák nép elődeinek kapcsolatrendszerére lennénk figyelemmel, hiszen e két nép ugyanazon országban, a középkori Magyar Királyságban élt, így annak *teljes* története alkotja mindkét nép múltját.

A mai Szlovákia területétől távol eső országrészek történései hatással voltak a szlovákság őseinek sorsára épp úgy, mint ahogy az egykori Észak-Magyarországon (a mai Szlovákiában) történtek is befolyásolták az ország délebbre fekvő területeinek életét. A két nép történetének egymásba fonódását tovább erősíti az a körülmény, hogy az Árpád-kor történetére vonatkozóan rendelkezésre álló, meglehetősen szerény mennyiségű forrásanyag — magától értetődő módon — nem igazodik a mai országhatárokhöz, így számos példa hozható fel arra, hogy a mai Szlovákia területét (is) érintő valamely történeti jelenség — részben vagy egészben — az egykori Magyar Királyság más területeire vonatkozó forrás(ok)ból ismerhető meg, s ugyanez, természetesen, fordítva is igaz.

Vármegye és dukátus

A 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencét elfoglaló magyar törzseknek az Árpádoktól független hatalmi központjait — a 10. század második felére visszanyúló előzményekre támaszkodva — az első magyar király I. (Szent) István fejezte be uralkodásának utolsó évtizedére politikailag egyesítve ezzel a Kárpát-medence egész területét.

Ezzel párhuzamosan megkezdődött az uralkodói birtokok és a nagy területű ország igazgatásának megszervezése.

A királyi birtokokat különböző rendeltetésű és jellegű ispánságokba (a kor latin nyelvű forrásai ezeket *comitatus*nak mondják) szervezték. Az ország területén egymástól kisebb-nagyobb távolságra fekvő királyi udvarházak (*curia, curtis*) közelében fekvő birtokokat az udvarházak alá rendelték, így alakítva ki a király és családja, valamint udvartartásuk ellátására hivatott udvarnokispánságok hálózatát. Az intézmény neve az efféle birtokokon élő szolgarendű parasztok szláv eredetű nevéből, az „udvarnok”-ból ered. Ilyen udvarnokispánság működött — egyebek között — például a Csallóközben.

Külön ispánságokba szervezték az olyan, speciális feladatok ellátására kötelezett királyi szolgálónepeket, mint amilyenek a tárnokok, a lovászok vagy éppen a vadászok voltak.

A királyi népek és birtokok egy másik csoportját az országban talált és helyreállított, vagy éppen István parancsára újonnan emelt várak alá osztották be. Az így kialakított királyi várszervezet nem gazdasági célokat szolgált, mint az előbbieken említett udvari birtokszervezet, hanem hatalmi szereppel bíró intézmény volt. Ez biztosította ugyanis az ország katonai megszállását, lehetővé téve, hogy akár külső támadások elhárítására, akár belső lázongások elfojtására rendelkezésre álljon gyorsan mozgósítható fegyveres erő. Az egyes várakhoz tartozó, olykor egyesével, máskor kisebb csoportokban elhelyezkedő várföldek és a rajtuk élő, várnépbelinek nevezett szolgálónepek alkottak egy-egy várispánságot, melyek ilyen formán épp úgy területileg össze nem függő birtoktestekből álló uradalmak voltak, mint az udvarnokispánságok.

A várispánságok többsége ugyanakkor mind területi, mind szervezeti vonatkozásban szoros szálakkal kapcsolódott az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a vármegyéhez. Az egyes várak alá rendelt földek láncolata kirajzolta a vár uralmi körzetének határát, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a vármegyét. A vármegye tehát területileg nem volt független a várispánságtól. Másfelől azonban a várispánság és a vármegye nem azonosítható egymással, hiszen a vármegye a helyi várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő egyéb királyi birtokokat, valamint az egyházak és a világi magánbirtokosok földjeit is magában foglalta. A várispánság és a vármegye közötti szervezeti kapcsolat a legvilágosabban abból a tényből tűnik ki, hogy a várispánság élén álló várispán volt egyszersmind a vármegyét kormányzó megyésispán.

A megyei intézmény eredete, a létrejöttében szerephez jutó esetleges idegen minták azonosítása számos vitát váltott ki a magyar történetírásán belül, s több kérdésben még ma sem látunk tisztán. A két világháború közötti magyar történetírás képviselői körében uralkodónak számított az a nézet, mely német (frank) mintákat követő intézményt látott a vármegyében. A második világháborút követően viszont a megyei intézmény esetleges szláv előzményeinek keresése és hangsúlyozása került előtérbe, ami mellett a legfőbb érvként azt hozták fel, hogy a megyével kapcsolatos magyar szavak egy része – mint például maga a „megye” szó, illetve az „ispán” kifejezés – kétségtelenül szláv jövevényszó a magyar nyelvben. A tekintetben azonban már megoszlottak a vélemények, hogy a megye szláv előzményei vajon a dunántúli pannonszlávokhoz, az Erdélyből és az Alföld délkeleti szegletéből kimutatható bolgárszlávokhoz vagy netán az ország északnyugati részén továbbélő morvaszláv csoportokhoz köthetők-e. A mai magyar történetírás képviselőinek

többsége mindkét elmélet igazában kételkedik. A megye keleti frank (bajor) eredetét az teszi valószínűtlenné, hogy az első ezredforduló Magyarországnak viszonyai nyilvánvalóan jóval kezdetlegesebbek lehettek, mint a korabeli németországiak, így egy ottani minta egyszerű átvétele aligha eredményezett volna működőképes intézményt. A különböző szláv előképek esetében viszont az jelenti a legnagyobb nehézséget, hogy a szóba jöhető szláv intézményeket éppen a magyarok pusztították el a Kárpát-medence elfoglalásával szükségképpen együttjáró harcok során, s annak feltételezése, hogy ezek jó száz évvel később mintegy varázsütésre mégis újjáéledtek, meglehetősen képtelen gondolatnak tűnik. Keleti frank (bajor) és szláv hatások kétségtelenül érhatték a kiformalódó megyeservezetet, ám ezek megmaradtak felszíni hatásoknak, melyek nem érintették a dolog lényegét: azt ugyanis, hogy az intézmény alapvetően a belső magyar fejlődés eredményeként jött létre. Ezt erősítik meg azon adataink, amelyek 10. századi magyar előkelők uralmi körzeteiből létrejött korai megyékre vonatkoznak.

Az I. (Szent) István uralkodása (997/1000–1038) már bizonyosan létezett vármegyék közül a mai Szlovákia területén jött létre Nyitra és (részben) Újvár (mely utóbb, a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben vált szét Heves, Abaúj és Sáros megyékre). A vármegyék, amint azt a rendelkezésünkre álló adatok egyértelműen tanúsítják, az egész országban hasonló szervezettel jöttek létre, azaz etnikai jellemzőik nem voltak (jóllehet a Magyar Királyság etnikai szempontból már akkor is épp oly sokszínű volt, mint a későbbiekben).

Észak-Magyarország kormányzata korai történetének sajátos epizódja volt a dukátus. A szó a 'hercegség' jelentésű latin szóból származik (*ducatus*), s történeti fogalomként azt az intézményt jelöli, amelynek révén a magyar királyok a dinasztia meg nem koronázott férfitagjainak, a hercegeknek részt adtak az ország kormányzásából a 11. század folyamán. A dukátust I. András király (1046–1060) hozta létre 1048 táján, amikor is átengedte öccsének, Béla hercegnek – a későbbi I. Béla királynak (1060–1063) – az ország egyharmadát, hogy azt mint herceg (*dux*) kormányozza. A voltaképpen társuralkodóvá tett Béla herceg széles jogkört kapott bátyjától: ő rendelkezhetett a neki jutott országrészben a királyi birtokokkal, népekkel és jövedelmekkel, s még pénzt is verethetett, jóllehet a pénzverés egyébként mind ekkor tájt, mind a középkor későbbi évszázadaiban megmaradt a mindenkori magyar uralkodó felségjogának. Ettől kezdve a dukátus időről-időre szerephez jutott a 11. századi Magyar Királyság kormányzatában, ám állandóan működő intézménynek korántsem tekinthető: léte lényegében a dinasztia belüli mindenkori hatalmi viszonyoktól függött. I. Béla uralkodása alatt például nincs nyoma a dukátus létének, utóda, Salamon király (1063–1074) is csak 1064-ben engedte át az újjáélesztett dukátust unokafivéreinek, I. Béla fiainak. Az viszont feltehető,

hogy ezt követően a dukátus folyamatosan létezett, egészen a 12. század elején bekövetkezett felszámolásáig. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a dukátus földrajzi kiterjedése nem határozható meg pontosan, az azonban bizonyos, hogy két nagyobb tömbből állt, melyek központjai részint Nyitra, részint a tiszántúli Bihar (a mai Nagyvárad — ma Oradea, Románia — közelében) voltak. Bár erre nézve nincsenek adataink, mégis kézenfekvőnek tűnik annak feltételezése, hogy a dukátus területére eső megyék ispánjait a király helyett a dukátust kormányzó herceg nevezte ki, s az intézmény léte csupán ennyiben befolyásolta a már korábban kialakult megyeservezetet. Azt a szlovák történetírásban jelen lévő álláspontot, mely szerint a nyitrai dukátus morva gyökerekkel rendelkezett és a 10. századtól folyamatosan létezett volna, adataink nem igazolják. (Az egyetlen olyan 10. századi ország-megosztás, mely a dukátushoz hasonlítható lehet, a mai Dél-Dunántúlról ismert.)

Erdőispánság és telepítés

A rendelkezésünkre álló adatok arra vallanak, hogy a mai Szlovákia középső és keleti része az Árpád-kor korai időszakában a kifejezetten gyéren lakott területek közé tartozott. A 11–12. század folyamán megszervezett megyék eredetileg kiterjedtek a Kárpát-medence északi határáig. A zólyomi erdőség, a Szepesi-medence, a tornai Fekete-erdő, valamint a későbbi Sáros megye területe mint erdős hegyvidékek egy-egy királyi erdőuradalmat alkottak, melyeket forrásaink egyszerűen csak „birtok”-nak (*predium*) mondanak. A nagy kiterjedésű „birtok”-okat „gondnok”-ok (*procurator*) igazgatták. A javarészt lakatlan erdőuradalmak a királyok vadászterületeiként szolgáltak. Hasonló erdőuradalmak egyébiránt az ország más tájain is kialakultak: közéjük tartozott például a pilisi erdőuralom a hajdani Visegrád megyében (a mai Budapesttől északnyugatra).

Az erdőuradalmak a 12. század második felében meginduló szervezési folyamat eredményeként fokozatosan leváltak annak a megyének a területéből, amelyhez addig tartoztak, s megindultak az önálló igazgatási egységgé válás útján. Ennek jeleként a 13. század elején mind gyakrabban címezik forrásaink „ispán”-nak (*comes*) az addigi *procurator*-t, s a *predium* kifejezést is lassanként kiszorította az „ispánság” (*comitatus*) elnevezés. Az egykori erdőuradalmak önálló ispánsággá — a magyar történetírás által alkalmazott szakkifejezés szerint: „erdőispánság”-gá — válásában nyilvánvalóan fontos szerephez jutott, hogy az uradalmak birtokszerkezete ez idő tájt átalakulóban volt. Míg korábban mind a földek, mind az ott élő népek a király földesurasága alá tartoztak, a 12–13. század fordulóján meginduló egyházalapítások és birtokadományozások következtében az egykori erdőuradalmak területén is kialakult az a birtokszerkezet, mely az ország korábban

betelepült részein kialakult vármegyékre is jellemző volt: a királyi birtokok mellett megjelentek az egyházi és a világi magánbirtokosok földjei. Az erdőispánságok ily módon a 13. század folyamán fokozatosan a királyi vármegyékhez hasonló képet kezdtek mutatni, azzal az éppen el nem hanyagolható különbséggel azonban, hogy az erdőispánságokban — ellentétben a királyi vármegyékkel — nem működtek várispánságok, jóllehet a legtöbb erdőispánságban a 13. század közepére felépült egy vagy több királyi vár. Az erdőispánságok élén álló ispánok ugyanakkor jó ideig, hozzávetőleg a 13. század utolsó negyedéig, az uralkodó — mai fogalmaink szerinti — „magánalkalmazott”-ainak számítottak. Tisztségük alacsonyabb rangot biztosított számukra, mint amelyet a királyi vármegyék megyésispánjai élveztek, s jellemző módon nem is az előkelő rokonságok tagjai közül kerültek ki.

A királyi erdőuradalmak ispánsággá, majd megyévé alakulásának folyamatát demográfiai szempontból az alapozta meg, hogy a 13. század elejétől, de kiváltképp a század második felében, a korábbi királyi földeket elnyerő magánbirtokosok jelentős szláv ajkú népességet telepítettek be Sziléziából, Morva- és Lengyelországból, valamint a mai Ukrajna területéről. A telepítés eredményeként megindult az erdőirtás, és új települések jöttek létre tucatszám. A magyar történetírás álláspontja szerint az újonnan érkezők — a már a magyar honfoglalás előtt itt élő szlávokkal összeolvadva — jelentős szerepet játszottak a mai szlovákság kialakulásában.